

Kritische bibliografie

OVER DE ORIGINALITEIT VAN DE 'WIENER KREIS'

Jean Paul Van Bendegem

Elisabeth Nemeth en Friedrich Stadler (eds.): *Encyclopedia and Utopia. The Life and Work of Otto Neurath (1882-1945)*. Dordrecht, Kluwer Academic Publishers, 1996, xii + 401 blz. ISBN 0 7923 4161 9. (*Vienna Circle Institut Yearbook* [1996], volume 4).

Keith Lehrer en Johann Christian Marek (eds.): *Austrian Philosophy Past and Present. Essays in Honor of Rudolf Haller*. Dordrecht Kluwer Academic Publishers 1997 xiii + 274 blz ISBN 0 7923 4347 6. (*Boston Studies in the Philosophy of Science*, volume 190).

Op het eerste gezicht lijken er niet veel redenen te zijn om deze twee werken uitvoerig te bespreken. Beide zijn het resultaat van een colloquium en bevatten de klassieke bundeling van doorgaans eerder disparate bijdrages. De bespreking beperkt zich in zo'n geval doorgaans tot een gestoffeerde weergave van de inhoudstafel, met eventueel het uitlichten van een of twee teksten die voornamelijk de idiosyncrasieën van de schrijver aan het licht brengen. Er is gelukkig een tweede gezicht.

Het boek onder redactie van Nemeth en Stadler is het resultaat van een internationaal symposium gehouden in november/december 1995 in Wenen onder de titel 'Encyclopedia and Utopia' ter gelegenheid van de vijftigste verjaardag van het overlijden van Otto Neurath. Tegelijkertijd is het ook het vierde jaarboek van de *Vienna Circle Institute (Society for the Advancement of the Scientific World Conception)* of het *Institut 'Wiener Kreis'*. Ik vermeld nu reeds dat een van de leden Rudolf Haller is, het 'onderwerp' van het andere boek. De activiteiten van dit instituut omvatten uiteraard de klassieke elementen: lezingen, congressen, publicaties, maar ook tentoonstellingen en een archiefinventaris.

Dat is de eerste reden waarom dit boek zo belangrijk is: de lezer krijgt een overzicht van de archiefstukken betreffende Neurath, die voor een deel in Wenen te vinden zijn en voor een ander deel in het Rijksarchief in Haarlem (wat op de ene plaats ontbreekt is op de andere plaats op microfiche beschikbaar). Misschien is het verrassend Haarlem te zien opduiken in dit verband, maar de verklaring is eenvoudig: na zijn emigratie uit Wenen in 1934 is hij eerst naar Nederland gekomen. Dit

verplaatst de vraag natuurlijk naar: 'Waarom Nederland?'. Het volstaat te kijken naar de correspondentie van Otto Neurath: briefwisseling met E.W. Beth (logicus, filosoof van de wiskunde en wetenschappen), D. van Dantzig (wiskundige, filosoof), Hans Freudenthal (wiskundige, filosoof, pedagoog), A. Heyting (logicus, wiskundige, voornaamste leerling van L.E.J. Brouwer), G. Mannoury (wiskundige, filosoof), J. Tinbergen (econoom), allen Nederlanders. Voor alle duidelijkheid: het handelt hier niet om de occasionele vriendelijke brief voor een overdrukje, maar om soms uitgebreide uitwisselingen. Mannoury en Neurath hebben naar elkaar een veertigtal brieven geschreven. Ter vergelijking: in het archief zit een brief van Wittgenstein (maar, toegegeven, een groot deel van de correspondentie vóór 1934 is verloren geraakt). Het werd dus Nederland omdat er op dat ogenblik een belangrijke logische, mathematische en filosofische ontwikkeling aan de gang was. Centraal hierbij staat de *signifische beweging*, met als centrale namen Gerrit Mannoury, L.E.J. Brouwer, Jacob van Ginniken en Frederik van Eeden.

Op dit punt van deze bespreking aanbeland, moet ik een herinnering ophalen. In ditzelfde tijdschrift heb ik elf jaar geleden - vol.4, no.4, 1988, pp. 248-252 - een bespreking geschreven over twee volumes uit de *Vienna Circle Collection* (een reeks die al langer loopt dan de jaarboeken, maar er wel los van staat). Het mag pretentius klinken, maar ik zou graag even mezelf willen citeren:

Mannoury was de Otto Neurath van de Signifische Beweging. Hoewel er vele punten van overeenkomst te vinden waren ... mag men in geen geval Significi bestempelen als de Nederlandse afdeling van de Wiener Kreis... Voeg hieraan toe dat de Significi onder andere sterk beïnvloed waren door Hegel en je hebt hier een situatie die moet uitnodigen voor verdere studie. Helaas is dit nog steeds niet gebeurd ... (p. 251).

We zijn elf jaar verder en we hebben eindelijk de eerste serieuze studie (hoewel ze veel kritiek heeft mogen incasseren), namelijk het werk van H. Walter Schmitz, *De Hollandse Significa. Een reconstructie van de geschiedenis van 1892 tot 1926* (Assen/Maastricht: Van Gorcum, 1990). Helaas, zoals de titel aangeeft loopt de geschiedenis tot 1926 en de actiefste samenwerking dateert vanaf de jaren dertig. Niettemin staat er een zeer interessante paragraaf te lezen bij Schmitz:

De kritische studies van Mach en Boltzmann over de taal van de natuurwetenschappen verschenen ongeveer gelijktijdig met Lady Welby's terminologiekriti-

sche pamfletten in Engeland; en ook in diezelfde tijd begonnen J. M. Baldwin in Engeland en in de Verenigde Staten en A. Lalande in Frankrijk in samenwerking met wetenschappers uit andere landen het verwarrende taalgebruik in filosofie en psychologie aan een kritische schifting te onderwerpen ...; juist rond de eeuwwisseling bereikte de belangstelling daarvoor internationaal haar hoogtepunt en zelfs dertig jaar later hielden zowel signfici (Mannoury) als leden van de Wiener Kreis (Neuraths 'ISOTYPE', Carnaps belangstelling voor Esperanto) zich daarmee nog op een of andere manier bezig. (p. 28)

Ik ga voorbij aan de interessante connectie die loopt van Neurath naar Mannoury naar Van Eeden naar Lady Welby naar, jawel, C. S. Peirce, kortom van Oostenrijk over Nederland via Engeland naar de Verenigde Staten. Of, zo men wil, van logisch empirisme over een Spinoza-Hegel-Marx mengsel naar het pragmati(ci)sme. Waar het mij om gaat is dat beruchte ISOTYPE, wat staat voor *International System of Typographic and Pictorial Education*. Een snelle controle van *The Philosopher's Index* (van 1940 tot 1998) leert mij dat er juist geteld drie artikels verschenen zijn specifiek rond ISOTYPE, waarvan twee op een of andere manier gerelateerd met het *Institut 'Wiener Kreis'*. Wat zeker niet toelaat te spreken van een grote belangstelling.

Tegelijkertijd moet er ook gezegd worden dat er een probleem was. Er waren voldoende voorbeelden bekend van ISOTYPE, maar een manuscript van Neurath, waarin de achtergrond van de hele onderneming werd uiteengezet, bleek moeilijk te vinden. Tot op het punt dat men zelfs twijfelde aan het bestaan ervan. Maar in het boek van Marie Neurath & Robert S. Cohen (eds.), *Otto Neurath: Empiricism and Sociology* (Dordrecht: Reidel, 1973), volume 1 uit de reeds aangehaalde *Vienna Circle Collection*, citeert Marie Neurath zelf uit het manuscript (pp. 224-248). Uiteindelijk zijn er, via een antiquaar, drie manuscripten boven water gekomen: twee versies, een korte en een lange, van de tekst over visuele opvoeding en een visuele (!) autobiografie. In dit boek is de lange tekst over opvoeding opgenomen. De enige bewerking ervan is een taalcontrole geweest door een Engelssprekende. Voor de finale afwerking stond Juha Manninen in van de Umeå University in Zweden. De juiste titel luidt 'Visual Education - Humanisation versus Popularisation'.

Waarom meen ik dat deze tekst zo belangrijk is? Het manuscript laat een aspect zien van de onderneming van het logisch empirisme dat minder bekend is, namelijk de diepe overtuiging dat de kwaliteit van een (democratische) samenleving direct afhankelijk is van en bepaald wordt door de kwaliteit van de opvoeding. Zo

geformuleerd lijkt dit uiteraard een boutade van belang, maar de daarvan afhankelijke vraag, die minder of niet wordt gesteld, is: hoe pak je het aan? Als we voorbijgaan aan het scenario - dat sommige idealisten blijven verdedigen - dat we aan eenieder een wetenschappelijke opvoeding moeten meegeven zo dat hij of zij kan meepraten over natuurkunde, scheikunde, psychologie, sociologie, filosofie en theologie, dan stelt er zich een diep probleem.

Neuraths antwoord is dat, hoewel de gesproken en geschreven talen grondig van elkaar verschillen, dit minder geldt voor visuele talen. Pictogrammen hebben een veel grotere kans begrepen te worden dan omschrijvingen in woorden. Dus wordt de opdracht een beeldtaal te ontwikkelen die even rijk moet kunnen zijn als een natuurlijke taal. Tegelijkertijd moet men vermijden dat er een projectie wordt gemaakt van de gesproken-geschreven taal in de beeldtaal. Dit is met het eenvoudigste middel mogelijk duidelijk te maken: denk aan het onderscheid tussen een voorstelling van een statistisch gegeven in de vorm van een taart en een voorstelling via een rebus. Het laatste is een directe weerspiegeling van een zin in een omgangstaal, het eerste is een werkelijk andere manier van voorstellen.

Uit deze beschouwingen rond beeldtaal, volgt ook dat het manuscript van Neurath het best te begrijpen valt als een *semiotische* studie, en niet als een strikt logisch-mathematisch onderzoek. Als je het oeuvre van Neurath bekijkt, dan ben je geneigd om niet zozeer van een logisch empirisme te spreken, maar wel van een *semiotisch* empirisme. Zo bekeken is het helemaal niet verwonderlijk dat een van de bijdragen tot de *International Encyclopedia of Unified Science* - of, om preciezer te zijn, de aanzet ertoe: wat uiteindelijk verschenen is, waren programmatische voorstellen die verder dienden uitgewerkt te worden - van de hand is van Charles Morris, een van de kernfiguren in de semiotiek. De tekst draagt als titel *Foundations of the Theory of Signs* (uitgegeven door University of Chicago Press, Chicago, 1938) en verdedigt de stelling dat het fascinerende van de semiotiek is dat zij tegelijkertijd een deeldiscipline van de menswetenschappen is als de overkoepelende wetenschap der wetenschappen vermits alle wetenschappelijke theorieën zich via tekens moeten uitdrukken. Voeg eraan toe dat Morris intellectuele leerling is van C.S. Peirce en de verbanden worden duidelijk.

Ik ervaar grote moeilijkheden om duidelijk te maken, zonder talrijke voorbeelden aan te brengen en dus een semiotische analyse te presenteren, hoe belangrijk en hoe moeilijk de taak is om een beeldtaal te ontwerpen die zelfs maar een zweem van neutraliteit en/of objectiviteit zou kunnen dragen. Het gaat werkelijk niet enkel om het tekenen van een mooi plaatje. De sublieme vormen van misleiding die onvermijdelijk meespelen bewijzen dat het een zeer delicaat onderwerp betreft. Eigenlijk kan ik de lezer alleen maar het volgende vragen. Lees de congresbijdragen die gepresenteerd worden in deel III van het boek onder de titel *Pictorial Statistics* -

*Isotype - Museology*¹, maar, bovenal, combineer en vervolledig deze lectuur met het sublieme, nu reeds driedelige werk van Edward R. Tufte: *The Visual Display of Quantitative Information*, 1983; *Envisioning Information*, 1990; *Visual Explanation Images and Quantities, Evidence and Narrative*, 1997; alle uitgegeven door Graphics Press, Cheshire. Merk evenwel op dat alleen het laatste volume slechts tweemaal *en passant* melding maakt van ISOTYPE en dat in de drie volumes de naam Otto Neurath gewoonweg ontbreekt!

Het woord is in vorige paragraaf reeds gevallen: museologie. Ook daar heeft Neurath zijn bijdrage geleverd, niet alleen door theoretische beschouwingen over hoe een museum er hoorde uit te zien en wat de functie ervan zou behoren te zijn, maar evenzeer door in de praktijk een museum op te starten dat zou bijdragen tot de volksovoeding. De eerste versie was het *Museum für Siedlung und Städtebau* (*Museum voor Stadsplanning*), later omgevormd tot de tweede versie, het *Gesellschaft- und Wirtschaftsmuseum* (*Museum voor Economie en Maatschappij*). Onder andere in dit museum werd ISOTYPE voluit gehanteerd als middel. En daar houdt het zelfs niet op. Uit de benaming van de eerste versie kan men afleiden dat hij zeer geïnteresseerd was in architectuur, wat inderdaad het geval was. Want, naast onder andere Rudolf Carnap, is Otto Neurath in het *Bauhaus* geweest om er lezingen te geven op het ogenblik dat Walter Gropius directeur was. Maar de interesse van Neurath ging veel verder: hij was bijzonder geïnteresseerd in de problematiek van het wonen, van stadsarchitectuur en van het stedelijk ontwerpen en plannen. Hij woonde als niet-architect (waarvoor een wijziging van de statuten nodig was) de congressen bij van het C.I.A.M. (*Congrès International d'Architecture Moderne*), waarvan een van de stichters Josef Frank was, broer van Philipp Frank, zelf lid van, jawel, de Wiener Kreis. Ook dit deel van het boek (deel IV: *Economy, Sociology, and Planning*,²) maakt het geheel de moeite waard.

Kortom, het belang van deze bundel ligt hierin dat het een dringende oproep bevat om de Wiener Kreis opnieuw te bekijken en te proberen de volle complexiteit van deze denkstroming in kaart te brengen. In een van de bijdragen in deel I, *Otto Neurath - Life, Work, and Influence*, namelijk van Rudolf Haller, wordt op p. 37 terecht opgemerkt dat Neurath de tegenhanger is geweest van de 'tandem' Moritz Schlick-Ludwig Wittgenstein. De achteraf geconstrueerde eenheid van het logisch empirisme is niet terug te vinden in de actieve periode zelf van de Wiener Kreis. Het wordt bijna uitnodigend om de confrontatie aan te gaan tussen, aan de ene kant, de ISOTYPE benadering van Neurath, waarbij rekening wordt gehouden met de volle complexiteit van de beeldtaal die geen kopie is van de omgangstaal, maar een volledig zelfstandig apparaat om betekenissen en concepten over te dragen en, aan de andere kant, de opvatting van Wittgenstein in *de Tractatus Logico-Philosophicus*, namelijk de beeldtheorie van de taal (de zogenaamde picture theory of language)

waarbij een uitgesproken zin niets anders is dan een beeld in de meest letterlijke zin van het woord. Het contrast zou niet groter kunnen zijn. En, misschien is het zo dat ik mij 'ketter' gedraag, maar er is (op zijn minst) een paragraaf uit de *Tractatus* waar men toch niet anders kan dan glimlachen om de naïviteit van het Weense genie (ik hanteer de Nederlandse vertaling van W. F. Hermans, uitgegeven door Polak & Van Genneep, Amsterdam, 1989):

4.016 Om het wezen van de volzin te begrijpen, denken we aan het hiërogliefenschrift, dat de feiten die het beschrijft, afbeeldt. En daaruit ontwikkelde zich het letterschrift, zonder het essentiële van de afbeelding te verliezen. (p. 45)

Uiteindelijk heeft de beeldtheorie de kritiek niet overleefd, inbegrepen de kritiek van de ontwerper zelf, terwijl varianten op ISOTYPE nog steeds een belangrijke rol spelen, zij het dat hier de naam van de ontwerper op de achtergrond verdwenen is.

Met deze aanhaling uit de bijdrage van Rudolf Haller is meteen ook de overgang gemaakt naar het tweede werk dat hier ter bespreking voorligt. In het boek onder redactie van Keith Lehrer en Johann Christian Marek is Haller het 'onderwerp'. Ook hier verwacht men een standaardpresentatie, vermits het een *liber amicorum* betreft, dat de neerslag vormt van een conferentie gehouden aan de Universiteit van Arizona met als hoofdthema: Is er zoiets als een Oostenrijkse filosofische traditie en, indien ja, wat is daarbinnen de rol van Rudolf Haller? Deze verwachtingen worden inderdaad ingelost: er is de zo volledig mogelijk bibliografische opsomming van de werken van Haller, er is de autobiografische schets van de gevierde en er zijn vijftien bijdragen van collega's en sympathisanten. Tot zover niets bijzonders.

De inleiding van de twee samenstellers en het openingsartikel van Barry Smith, 'The Neurath-Haller Thesis: Austria and the Rise of Scientific Philosophy', bezorgen de lezer echter wel een verrassing. De Neurath-Haller these waarover sprake stelt dat er een authentieke Oostenrijkse filosofische school bestaat die men kan onderscheiden van de ontwikkelingen in Duitsland. En uiteraard is men meteen geneigd te denken: dat zal wel, met Ernst Mach, Ludwig Wittgenstein en de Wiener Kreis is er zeker een eigen traditie. Wetenschappelijke filosofie of verwetenschappelijke filosofie, logisch empirisme, logisch positivisme, logisch atomisme, vele namen die alle dit met elkaar gemeen hebben dat de wetenschap primeert boven de metafysica, tot op het punt van de totale uitschakeling. Een dergelijke benadering staat natuurlijk haaks op de zogenaamde Continentale Filosofie (volgens de inleiders terug te brengen tot Kant, Hegel en Heidegger). Maar de Neurath-Haller thesis

maakt niet alleen deze eerder triviale vaststelling. Waar het om gaat is dit: er is een tweede stroming aanwezig in Oostenrijk, gevormd door de figuren van Franz Brentano en zijn leerlingen waaronder Alexius Meinong en uiteraard Edmund Husserl. Deze tweede stroming is niets minder dan een noodzakelijk element geweest om te kunnen komen tot een Wiener Kreis.

Een aanvullend element is dat Haller verdedigt dat, gezien deze herziening van de oorsprong van en de invloeden op de Wiener Kreis, deze laatste ook opnieuw moet bekeken worden. Ook hier brengt Haller zeer originele standpunten naar voor:

- (a) De Wiener Kreis is niet van start gegaan met de komst van Moritz Schlick en Rudolf Carnap. Er was reeds een kring actief rond Ernst Mach, door Haller de 'Eerste Wiener Kreis' gedoopt, met Otto Neurath, Hans Hahn en Philipp Frank.
- (b) De latere Wiener Kreis staat dichter bij, aan de ene kant, het conventionalisme van Pierre Duhem en Henri Poincaré en, aan de andere kant, het pragmatisme. Het beeld dat de ruwe, naakte feiten de ultieme basis vormen van waaruit al de rest wordt opgebouwd is dus eerder een fictie.
- (c) Wordt de Wiener Kreis herdacht, dan ook de filosoof die er de meest curieuze band mee had, namelijk Ludwig Wittgenstein. Ook hier schuift Haller een stelling naar voor die gedurfd is: de klassiek gemaakte scheiding tussen de 'eerste' en de 'tweede' Wittgenstein is een fictie. Er is veel meer continuïteit aanwezig in de ontwikkeling van zijn denken.

Het zal duidelijk zijn, neem ik aan, waarom ik zo enthousiast ben over het werk van Haller en dus over dit boek dat een overzicht van zijn oeuvre presenteert. Zeker de stellingen onder (b) en (c) dwingen ons om te komen tot een rijker beeld en om, daar waar we nu graag scheidingen, opsplitsingen en tegenstellingen willen zien, samenhang, beïnvloeding en continuïteit in de plaats te stellen. Bovendien, gezien mijn bespreking van het eerste boek over Otto Neurath, is het even duidelijk dat ik het zeker eens ben met Haller dat Otto Neurath een veel crucialere rol heeft gespeeld in deze geschiedenis dan gewoonlijk wordt aangenomen.

Het grootste gedeelte van de verdere bijdragen tot deze bundel behandelen aspecten van de Neurath-Haller thesis³. In die zin vormt dit *liber amicorum* - in tegenstelling tot het standaardgeval - een samenhangend geheel. Eerder dan aan iedere bijdrage twee zinnen te wijden wil ik er een uitkiezen die, ten eerste, wel heel 'speciaal' of 'gedurfd' is en, ten tweede, aansluit bij de thematiek van deze bespreking.

De bedoelde bijdrage is van de hand van Jaakko Hintikka, het onderwerp is de *Tractatus Logico-Philosophicus* van Wittgenstein en de titel luidt: 'The Idea of Phenomenology in Wittgenstein and Husserl'. Wat Hintikka doet is niets minder dan het presenteren van een fenomenologische lectuur van de beroemd-beruchte *Tractatus*. Uitgerekend dat boek dat wordt beschouwd als de basis of, op zijn minst,

een van de fundamentele pijlers van het logisch empirisme, wordt hier vanuit de fenomenologie benaderd. Dat een andere lectuur mogelijk is, is op zich geen verrassende gebeurtenis. Na het verschijnen van *Het Wenen van Wittgenstein* van Allan Janik en Stephen Toulmin werd het duidelijk dat de *Tractatus* als een ethisch werk kan (zoniet moet) gelezen worden. Anderen leggen dan weer de nadruk op het mystieke gedeelte of op het meer psychologische karakter, enzovoorts. Maar de relatie met de grondlegger van de fenomenologische benadering is toch merkwaardig.

De basisgedachte van Hintikka is dat, wanneer Wittgenstein spreekt over de voorwerpen die in hun connecties de feiten vormen, dan bedoelt hij wel degelijk de voorwerpen (en dus de feiten) zoals ze ons gegeven zijn, zoals ze, met andere woorden, aan ons verschijnen. Zoals bekend, is er het grote probleem voor Wittgenstein dat de vraag welke nu de basisvoorwerpen zijn, niet te beantwoorden valt. Maar uit, onder andere, zijn notaboeken uit de periode 1914-16 kan opgemaakt worden dat hij wel degelijk voorwerpen in gedachten had, zoals tafels, stoelen, koffiekoppen, enzoverder en zeker niet objecten, zoals ze bijvoorbeeld in de natuurkunde worden gehanteerd, met name, atomen, elektronen, ... Dus op zijn minst in die zin is er een overeenstemming tussen Husserl en Wittgenstein: het vertrekpunt is hetzelfde.

Uiteraard zijn er ook verschillen, maar voor Hintikka handelt het dan om verschillende opvattingen binnen een fenomenologische benadering. Er is zeker een punt dat daardoor aan duidelijkheid wint: wat maakt een beeld tot een beeld van een feit? Het is niet de bedoeling om in deze bespreking de *Tractatus* uiteen te zetten, dus beperk ik mij tot de basiselementen. We hebben de feiten, wij maken ons beelden van de feiten - dit is letterlijk paragraaf 2.1 - en de relatie tussen beeld en feit wordt als volgt voorgesteld:

2.18 Wat ieder beeld, hoe ook gevormd, met de werkelijkheid gemeen hebben moet, om haar te kunnen afbeelden zonder meer - goed of fout - is de logische vorm, dat is, de vorm van de werkelijkheid.

en

2.182 Ieder beeld is ook een logisch beeld.

Dit betekent zoveel als zeggen dat de logica niet naast de feiten bestaat of een aanvullend aspect van de feiten moet zijn, integendeel, de logica wordt vanzelf met de feiten meegegeven. Er hoeft dus niets 'extra' verondersteld te worden: de feiten zijn ons in die zin direct gegeven. Daarom ook kan Wittgenstein bij herhaling uitdrukkingen gebruiken zoals: de betekenis toont zich (bijvoorbeeld in 4.022 en in 4.121),

zij reikt tot ons (in 2.1511), zij is ons onmiddellijk gegeven (in 4.221). Wat zeer intrigerend is, is dat dezelfde term 'tonen' terugkomt naar het einde van de *Tractatus* wanneer Wittgenstein spreekt over het mystieke:

46.522 Er bestaan stellig onuitsprekelijke zaken. Dit toont zich, het is het mystieke.

Bovendien klopt deze invulling zeer goed met zijn opvatting betreffende de logische connectieven - uitdrukkingen zoals 'en', 'of' 'als ... dan ...', met andere woorden, wat men traditioneel beschouwt als het onderwerp van de logica - namelijk dat zij niets uitdrukken. Dus wat men gewoonlijk denkt als logica verdwijnt in de *Tractatus* op de achtergrond en daar waar men de logica niet zoekt - in datgene wat ons direct gegeven is - daar is ze precies te vinden. Eenvoudig gesteld: het woordje 'en' in de zin 'De tafel is groen en de stoel is rood' wil alleen maar zeggen dat wij deze zin, ten eerste, als waar beschouwen indien we de elementaire zinnen 'De tafel is groen' en 'De stoel is rood' als waar beschouwen en, ten tweede, als vals in alle andere gevallen. Met andere woorden, het woordje 'en' *regelt* de toekenning van waarheidswaarden aan complexe zinnen. Dit betekent ook dat het onderscheid tussen, bijvoorbeeld, 'en' en 'of' ligt enkel en alleen in de verschillen bij dit toekennen.

Eén van de andere aspecten die door deze manier van kijken een nieuwe invulling krijgt - en de gedachte is mij zeer genegen - is de relatie tussen, wat men gewoonlijk pleegt te noemen, de eerste en de tweede Wittgenstein: net zoals Haller, pleit Hintikka resoluut voor de continuïteit. Ik ben die gedachte genegen omdat er in de *Tractatus* al een aantal paragrafen te vinden zijn die de 'omwenteling' aankondigen. Een klassiek voorbeeld: zegt men niet altijd dat de tweede Wittgenstein de verdediger is van de opvatting 'meaning = use'? Wat dan met de volgende paragrafen?

3.262 Wat in de tekens niet tot uitdrukking komt, dat wordt door hun gebruik getoond. Wat de tekens inslikken, komt naar buiten door hun gebruik.

3.326 Om het symbool uit het teken te halen, dient op het zinvolle gebruik te worden gelet.

En dan is er uiteraard de intrigerende paragraaf 4.002:

4.002 De mens is in staat talen te maken waarmee elke zin kan worden uitgedrukt, zonder te vermoeden wat elk woord betekent en hoe het betekenis geeft. Zoals men ook spreekt, zonder te weten, hoe de afzonderlijke klanken worden

voortgebracht. De omgangstaal is een deel van het menselijk organisme en niet minder gecompliceerd. Het is menonmogelijk de taallogica onmiddellijk aan de omgangstaal te ontleen. De taal vermomt de gedachten.... De stilzwijgende afspraken nodig om de omgangstaal te verstaan, zijn enorm ingewikkeld.

Deze paragraaf zou toch even goed een plaats kunnen vinden in de *Filosofische Onderzoekingen*. Of, anders geformuleerd, in het latere werk van Wittgenstein komt deze paragraaf centraal te staan, gegeven de mislukking om de enkelvoudige voorwerpen aan te duiden. Het komt er nu op aan de omgangstaal zelf aan een analyse te onderwerpen. Zodoende komt er een grote continuïteit in zijn oeuvre tevoorschijn.

Is het herstellen van de doorgaans gedachte breuk in dit werk belangrijk, nog belangrijker is de vaststelling dat tussen het project van de fenomenologie en van het logisch empirisme - of moet ik zeggen: wat later de fenomenologische beweging en de logisch empiristische school zijn geworden - *ab initio* veel meer verwantschappen aanwezig zijn dan men gewoonlijk denkt. In die zin ben ik het volledig eens met Alan W. Richardson in zijn boek *Carnap's Construction of the World. The Aufbau and the Emergence of Logical Positivism* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998) waar hij op het einde van de inleiding schrijft:

Rond de jaren twintig, hadden Carnap, Cassirer, Otto Neurath, Edmund Husserl en Martin Heidegger het beeld van zichzelf dat zij aan wetenschappelijke filosofie deden. Dit is een buitengewoon gegeven waarvan het zeer nuttig zou zijn om te proberen het historisch te begrijpen. (mijn vertaling)

en met Leo Apostel die in *Gebroken orde* (Leuven:Kritak, 1992) op p. 39 schrijft:

We wachten nog steeds op een fusie van deze fenomenologische methode met de resultaten van de analytische wijsbegeerte.

Ten slotte zou het ook een totaal nieuw licht werpen op één van de meer intrigerende gebeurtenissen in de geschiedenis van de logica en de grondslagen van de wetkunde. De bekende Kurt Gödel, door iedereen beschouwd als de logicus van deze eeuw, die met zijn zogenaamde onvolledigheidstellingen de grenzen van het logisch-mathematisch denken exploreerde, is iemand waarvan je verwacht dat hij een

exponent zou moeten zijn van het (taal-)analytisch denken. Waarom dan heeft Gödel het laatste gedeelte van zijn leven zich zo intensief bezig gehouden met het zo goed als volledige werk van Edmund Husserl? Waarom had hij het plan hierover te publiceren?⁴ Wat was de relevantie die hij meende te zien in dit werk voor zijn eigen logisch-filosofisch onderzoek? Het antwoord zou wel eens veel evidenter kunnen zijn dan iedereen vermoedt: neen, Gödel heeft geen radicale ommezwaai gemaakt, neen, hij heeft niet zijn erfenis achter zich gelaten, maar, ja, hij was op zoek naar dat ontbrekende element dat het beeld volledig(er) zou maken.

Noten

¹ De bijdragen in dit deel zijn van Karl H. Müller 'Otto Neurath and Contemporary Knowledge and Information Societies - A Newly Established Liaison', Angela Jansen 'Isotype and Infographics', David Skopec 'The Changing Media of Visual Statistics', Enrico Chapel 'Otto Neurath and the CIAM - The International Pictorial Language as a Notational System for Town Planning', Roger Miles 'Otto Neurath and the Modern Public Museum: The Case of the Natural History Museum (London)' en Hadwig Krautler 'Scientific World Conceptions and Museum Planning'.

² De bijdragen in dit deel zijn van Andreas Faludi 'Otto Neurath and Planning Theory', Anton Amann 'Theories of Life Conditions since Otto Neurath - Some Fragments', Antonia Soulez 'Otto Neurath or The Will to Plan' en Johann Dvorak 'Otto Neurath, 'Proletarian Democracy and Social Planning'.

³ De bijdragen zijn: J.C. Nyiri, 'Haller on Wittgenstein on Art'; Dale Jacquette, 'Haller on Wittgenstein and Kant'; Jan Wolenski, 'Haller on Wiener Kreis'; Matjaz Potrc, 'Haller and Brentano's Empiricism'; Thomas E. Uebel 'From the Duhem Thesis to the Neurath Principle'. Bijdragen die betrekking hebben op andere aspecten van het werk van Haller (en hier niet besproken worden) zijn: Johann Christian Marek, 'Haller on the First Person'; Johannes L. Brandl, 'Thinking and Talking About Oneself'; Christian Piller, 'Humeanism and Prudence'; Marian David, 'Analyticity, Carnap, Quine, and Truth'; Alfred Schramm, 'Inductive Knowledge'; Leopold Stubenberg, 'Austria vs. Australia: Two Versions of the Identity Theory'; Richard Sylvan, 'Issues in Regional Philosophy: Austrian Philosophy? And its Austral Image?'; zelfde auteur, 'Metaphysics: De-stroyed or In-De(con)structible'. Bij de bijdrage van Schramm moet ik helaas wel opmerken - het is dan ook de enige vlek op dit werk - dat er in de logisch-mathematische uitdrukkingen bij het zetwerk flink wat misgelopen is.

⁴ Uiteindelijk heeft hij niets gedurende zijn levensloop gepubliceerd over dit onderwerp. Ondertussen zijn al drie volumes verschenen van het verzameld werk van Kurt Gödel onder redactie van Solomon Feferman en anderen: *Collected Works, Volume 1, Publications 1929-*

1936; *Volume II. Publications 1938-1974; Volume III, Unpublished Essays and Lectures* (Oxford: Oxford University Press, 1986, 1990, 1995). Zijn notities over Husserl wachten nog op publicatie, maar hopelijk zal dit in de nabije toekomst zeker gebeuren (een van de problemen is dat Gödel, zoals veel van zijn tijdgenoten, in een eigen stenoschrift noteerde, wat behoorlijk wat werk vraagt om uit te schrijven). Ondertussen is er het boek van Hao Wang, *A Logical Journey. From Gödel to Philosophy* (Cambridge, Mass.: MIT, 1996) dat uit eerste bron informatie bevat over Gödels interesse voor en benadering van de fenomenologie.